DE GLEMTE DØDE PÅ ARBEIDERSAMFUNNETS PLASS

Sommeren og høsten 1989 ble det gjennomført arkeologiske undersøkelser på Arbeidersamfunnets plass i Oslo. Under arbeidet med Henrik Ibsen - ringen ble det funnet flere kistegraver, og Universitetets Oldsaksamling ble på kort varsel anmodet om å ta hånd om "spesialavfallet".

I løpet av tre hektiske sensommeruker ble ialt 23 graver registrert hvorav 21 inneholdt velbevarte skjelett. I tillegg ble endel omrotete knokler tatt inn. Det undersøkte området var ca. 50 m2 og omfattet bare den del av kirkegården som ble berørt av Oslo Veivesens gravearbeider.
Imidlertid viste det seg at anleggsarbeidet langt fra var ferdig. Utover høsten ble en 30 meter lang og 5 meter bred overvannsgrøft gravd ut på sydsiden av traseen, og ytterligere ca. 80 kister ble tatt opp. Tid og økonomi tillot ikke her noen annen form for dokumentasjo enn spredte notater og fotografering. Alt materiale ble siden fraktet til Universitetets Oldsaksamling for nærmere undersøkelse ved Fysisk - Antropologisk Laboratorium (se egen artikkel).

Den nedlagte kirkegården

Det viste seg ved nærmere undersøkelse at gravene stammet fra Christiania Tugthus kirkegård. Denne er en av mange nedlagte grav- plasser i Oslo sentrum, som i tidens løp er gått i glemmeboken hos de kommunale etater. Vi måtte derfor søke hjelp i M. S. Døderleins kart fra 1769 (fig.) og Patrochlus Hirsch kart fra 1794 (fig.). Ved å sammenligne disse ser vi at kirkegården på et tidspunkt er flyttet fra sentrum av løkken til dens nordvestre hjørne. Anders Daae skriver følgende: "Af bekvemmelighedshensyn og for at spare Udgifter paa Byens Kirkegaard blev der anlagt en egen Kirkegaard paa Tugthusets Løkke, tæt op til den store Bagbygning. Ved slutningen af 1770 - årene blev Kirkegaarden flyttet til Løkkens længst bortliggende Del, dens

sydvestre Hjørne. I 1808 blev den utvidet med et Stykke af Over-inspektørens Have". Det var denne "nye" kirkegården vegvesnet støtte på.

Christiania Tugthus

I Norge fantes ved år 1800 fire tukthus. Foruten Christiania, var Bergen, Christiansand og Trondhjem begunstiget med slike institusjoner. Alle var de bygget opp etter forbilder fra Danmark, særlig Børnehuset i København. Denne oppfostringsanstalten ble etablert allerede i 1605 og mottok i tillegg til fattige barn, også småkriminelle. Idealet var at gode leveregler ble erhvervet gjennom hardt arbeid (1).

Christiania Tugthus åpnet i 1741 etter å ha tilbrakt henimot 100 år på tankestadiet. Institusjonen var moderne og bygningen den største som var oppført i byen siden domkirken i 1699. Finansieringen skjedde delvis gjennom innsamlede midler, delvis ved salg av Oslo hospitals jordgods. Da Christian VI skjenket Christiania nytt rådhus i 1733, bestemte han samtidig at det gamle skulle brukes til tukt- og spinne-hus. Dette var imidlertid lite egnet og ble derfor også solgt (2). Etter fire års byggetid kunne det første tukthuslemmet, Aase Gulbrands-datter fra Hoel på Ringerike, flytte inn den 7.september 1741. Ved årets utgang var det 19 stykker, hvorav 13 kvinner og 6 menn (3). I kommisjonsrapporten fra 1838 ramses det opp hvem som kunne havne i Tukthuset. Foruten løsgjengere og tiggere, risikerte "pasløse og drik-færdige Omstreifere, slette og gjenstridige Tjenestetyende, letfærdige Quinder og andre deslige, hvilke tildels bleve indsatte sammesteds enten alene efter Øvrighedens Decret, støttet paa Præstens Attest om Deres Forhold, eller efter en summarisk Proces og derpå grundet dom". I til-legg var det mulig for foreldre med vriene barn å få disse tuktet til god oppførsel. Likeledes var det med de såkalte "dovne Konfirmanter" som forble tukthusfanger til de hadde stått for presten.

Christiania Tugthus var en tvangsarbeidsanstalt. Det er registrert 56 ulike beskjetigelser hvorav veving og spinning sysselsatte flest (5). Både menn, kvinner og barn spant, og fra begynnelsen av 1800 - årene

er det uttrykkelig opplyst at menn spant på skottrokk, et redskap som ble innført fra danske tukthus. Vi vet at det ble gitt tollfri impor av redskaper til manufakturene her, og at forskjellig utstyr ble innført fra Børnehuset i København. Veveriet ble ved starten utstyrt med 12 vevstoler, senere ble stoltallet øket til 18.
Hele 90% av årsverkene var knyttet til tekstilproduksjon. På folkemunne ble da også institusjonen gjerne kalt "spinnehuset", "strømpehuset" eller "manufakturhuset". Tugthuslemmene var neppe de beste arbeidere en arbeidsgiver kunne ønske seg. Likevel kunne institusjonen reklamere med så mange som 17 "Fine ulden Producter" i 1768. Da etatsråd Pram besøkte det i 1804 begrenset produksjonen til hovedsaklig å fremstille grove ullvarer, særlig da vadmel.

"General - Inkvisition"

"Ingen uden Selvraadige, lade, modvillige, drukkenbolte, friske, ugidelige og arbeidsføre betlere skal modtages i Tugthuset, ikke de skrøpelige og rette fattige".
For å sikre seg alle løsgjengere, tiggere og "alt liderligt og unyttigt Pak", ble det på bestemte tider av året gjennomført en "General - Inkvisition". Denne skulle på bygdene besørges av lensmann og fattigvesnets folk. I byene var det underfogden som ledet an. Anders Daae skriver at "hver Gaard og hvert hus skulde undersøges for at finde mistænkelige, og alle, som ikke kunde bevise at have en bestemt Næring, skulde føres til Underdommeren for at dømmes efter Anordningen".

Høsten 1700 gjennomførte visestatholder Gabel en klappjakt på "Røvere og fordæktige Personer". Til kongen innberetter han at "Landet er i den Grad fornøyet herover, at det ikke kan beskrives, da ingen længre kunde bo sikker og uden Frygt, og var der bleven noe av Krigen, havde dette Pak gjort mere Skade end de fiendtlige Partier, hvorfor det ganske må udryddes". Selv hadde han fanget 44 stykker og fra Hedmarksbygdene ble det rapportert om 86 innbragte.

I 1720 - årene tiltok problemet med de omstreifende bander på nytt. Kongen bestemte derfor på statholderens anbefaling, at det skulle foretas en "Generalinkvisition" over hele landet "for at paagribe og utrydde alt det omløbne Pak". Tiltaket må ha vært vellykket for opp gjennom 1700 - årene ble det jevnlig foretatt slike opprenskninger. Christiania "vrimler av Betlere", skriver en engelsk reisende i 1790 - årene. "Selv Gangene og Værelsene i det Hotel vi Boede var aldri

"Tugthuuscoleur"

Tukthuset ble bygget for 150 personer, men ble snart for lite. Allerede tre år etter passerer fangebelgget 200 lemmer. Den kraftige veksten skyldtes en "Generalinkvisition" avholdt samme sommer. Inntil 1790 var det omtrent like mange menn som kvinner, men dette forandres slik at vi i 1810 finner 68 kvinner og 142 menn. Straffelovreformen av 1789 medførte at 2/3 av dem satt inne for tyveri. I 1819 skriver Frederik Holst at det fantes fem sovesaler. Tre lå i hovedbygningens annen etasje og var beregnet på mannsfangene. To lå på loftet og huset "Fruentimmerfanger". Ialt var det sengeplass til 208 fanger. Forholdene var under enhver kritikk.
Han skriver videre at "om end Vinduer og Døre holdes aabne den hele Dag, maa Luften dog, naar Fangene ere indladte om Aftenen, snart blive saare qualm og usund, og efter nogle Timers forløb aldeles utaaelig for den Uvante. Fangevogterne vove derfor, naar de om Morgenen oplukke Dørene ikke at begive sig ind i disse Kamre".

vsnitt. Høsten 1744 steg fangebelegget til 223 lemmer, hvorav 43 var protokollført syke. Conradine Dunker skildrer et besøk i Tukthuset. " De saae vel alle gustne og elendige ud". Hun forteller videre at "i fri Luft kom Fangene alldrig, og naar de slap ud av Tugthuset og gikk onkring at betle, da var deres Ansigter saa gule som ubleget Vox og man kaldte denne farven : Tugthuuscoleur".

Dødligheten ved Tukthuset var høy, til tider kunne den være det tidobbelte av hva man hadde i "Slaveriet" på Akershus. Det gjennomsnittelige dødstall ligger på ca. 15 pr. år, eller omtrent 10% av det gjennomsnittelige fangebelegget (4).

Kirkegården

Tukthuset ble utstyrt med egen kirkegård, og etter dødslistene å dømme må det ha vært god bruk for den. Men hvem ble begravet her? Tukthuset hadde egen kirke i hovedbygningens andre etasje. Denne var mer påkostet enn man skulle forvente i en slik institusjon. Fra 1790 - årene begynte man med stolutleie, som etter hånden ga betydelige inntekter. En rekke av byens kjente borgerfamilier var representert, vesentlig med sine kvinnelige medlemmer. Det som trakk, var presten Fredrik Smidt, "den vakreste Mand jeg har seet", sier Conradine Dunker. Men det var neppe disse menneskene som ble begravet på Tukthusløkken. I kommisjonsrapporten fra 1838 kan vi lese følgende beskrivbelse: "Afdøde Fangers Begravelse skeer, uden nogensomhelst Høitidelighed, ved Fanger, under Anførsel af en Vagtmester; Jordpaakastelsen finder først senere sted". Dette var mens Tukthuset ennå hørte inn under Garnisonsmenigheten på Akershus, og følgelig også delte prest med dem.

Ved den arkeologiske undersøkelsen var vi særlig interesserte i hvorledes den døde var stedt til hvile. Vi forventet å finne gravene øst - vest orienterte slik vi kjenner det fra Heddal i Telemark. Denne kirkegården ble undersøkt av Riksantikvaren i 1986. Imidlertid artet det seg anderledes på Tukthuset. Tilsynelatende så begravelsene ut til å ha vært helt vilkårlig. Av 21 graver lå bare 8 i den forventede posisjon. De øvrige var med små variasjoner orientert nord - syd. Dette ga oss et "parkettlignende" mønster som skiller seg fra det vi ellers kjenner til fra samme periode. Kistene var samlet i mindre konsentrasjoner bestående av opptil tre kister. Likeledes avdekket vi begravelser i tre nivåer, men på grunn av blåleiren var det ikke mulig å si noe om de innbyrdes forhold. Ser vi på protokollenes dødslister har tallene enkelte år vært høye Fredrik Holst opplyser at i året 1809 døde 119 mennesker, de fleste "af en herskende smitsom Feberepidemie". Det kan bety at flere kister er begravet samtidig i høyden i en form for "massegrav". Like gjerne kan nivåene stamme fra tre ulike begravelser. Vi har få kriterier å datere dem etter.

Kistene

Oslo er en by som for det meste er bygget på leire. Tukthuset var ingen untagelse. Blåleiren kan være hovedårsaken til at kirkegården ble ble flyttet. Forråtnelsesprosessen gikk langsomt og gravplassen må derfor etterhvert ha blitt for liten.
Da kistene ble tatt opp høsten 1989 var treverket på enkelte av dem like friskt som dagen de ble senket i jorden. Bevaringsforholdene var imidlertid ikke like gode for alle typer materialer. Alle bløtdeler var forlengst råtnet bort, det samme gjelder hår, negler, osv.
Men unikt ved gravningen var at 8 av kraniene inneholdt velbevarte hjerner Disse ligger nå i flytende oksygen ved -80 C, og er overført til Statens Institutt for Folkehelse for nærmere undersøkelser.
Kistene var ikke av enkleste slag slik en skulle forventet. De var laget av forholdsvis brede bordplanker og var trapes-formete både i lengdesnitt og tverrsnitt. Plankene var til dels hugne, av og til skåret på oppgangsag. Både spiker og treplugger ble dokumentert. Muligens kan dette bli kriterier for datering av gravene.
Likene var vanligvis blitt lagt i trespon, noe som var svært alminnelig. Dette ble gjort for at fuktigheten i kisten skulle suges opp.
Det vanligste ser ut til å ha vært å legge liket i ryggleie. Armene ble plassert med en eller begge utsrakt langs siden. Noen hadde en eller begge armer ved bekkenet og atter andre lå med foldede hender. Heller ikke her var det noe enhetlig preg.

Fra universitetets anatomikammer

Universitetet i Oslo ble grunnlagt i 1811. Tre år senere åpnet Michael Skjelderup den medisinske undervisning. I 1815 begynte de første forelesninger over anatomi med disseksjonsøvelser. Sitt første tilhold hadde instituttet i "Mangelsgaarden", et stenkast østover fra Tukthuset. Bygningene i Storgaten står fremdeles og er idag kjent som Prinds Christian August Minde.
Til tross for få studenter trengte man ca. 20 lik pr. år for å tilfredstille behovet for disseksjonsmateriale. Universitetet søkte derfor myndighetene om adgang til å bruke avdøde tukt -og fattighuslemmer. Dette ble imøtekommet mot at likene ble bragt til Tukthuskirkegården etter bruk. Man trengte imidlertid flere kadavre enn tukthuset alene kunne levere. Det ble derfor nødvendig å hendvende seg til slaveriene ved festningene i Frederikstad, Kongsvinger og Halden for å hente "afdøde slavers Legemer". Forsker ved Anatomisk Institutt Per Holck mener at et fåtall av disse

De nedlagte kirkegårder.

Oslo Veivesen bevilget ca. 140.000 kr. til den arkeologiske undersøkelsen. Dette var avgjørende for gjennomføringen av projektet. Det finnes ingen lov som beskytter dette materialet. Lov om kulturminner av 1978 omfatter kun gravminner fra før
** 1536.

I Lov om Kirker og Kirkegårder av 1897 heter det i §43. "Naar Kirkegaard nedlægges, skal den være fredet i mindst 40 Aar efter sidste Begravelse". Etter denne tid føler heller ikke kirken noe ansvar for den døde. Det betyr i praksis at det står enhver fritt å gjøre inngrep på gammel kirkegårdsgrunn, så sant denne er yngre enn reformasjonen. Dette skjer i økend grad. Bare unntagelsesvis gis vi muligheten til undersøke det materialet som fjernes. Dette setter tukthusgravningen i en særstilling, hvor det i tillegg foreligger et rikt skriftlig og billedlig dokumentasjonsmateriale.

Vil man sikre dette kildematerialet for ettertiden er man altså prisgitt utbyggers velvije.

I Oslo finnes det mange nedlagte kirkegårder. Noen av dem er allerede ødelagte slik som gravplassen på Galgeberg. Andre ble lagt ut til offentlige parker til glede for byens befolkning. Noen total oversikt over dem ser ikke ut til å foreligge i dag. Vi kan derfor i årene fremover oppleve flere "tukthusgravninger", etterhvert som byen fortettes. Foreløpig står arkeologene dårlig rustet overfor denne utfordringen. Den etterreformatoriske graven er en forholdsvis ny kildekategori innen arkeologi. Det er i beskjeden grad utviklet metoder på dette materialet. Manglende lovbeskyttelse letter ikke saken. Det ville derfor være ønskelig at det fra de antikvariske myndigheter ble foretatt en registrering av gravplassene, slik at overraskelser unngåes, og utgravninger kan planlegges i god tid. Det er viktig å ha klare problemstillinger når undersøkelsen tar til. En arkeologisk undersøkelse kan gjøres bare en gang. Den informasjon som da ikke blir dokumentert, er sannsynligvis tapt for all fremtid. Derfor er metodene omstendlige, derfor kan regningen somme tider synes dyr å betale.

Avslutning

Christiania Tugthus ble avviklet i 1880 - årene. Institusjonen var ikke lenger tidsmessig nok. Likevel fortsatte det som straffanstalt for kvinner i enda noen ti-år, inntil dette flyttet til Bredtvedt i 1938. Samme år ble bygningene revet, til tross for at de var erklært bevaringsverdige. Siden kom Henrik Ibsens gate og Arbeidersamfundet. Tukthuset gled langsomt ut av Osloborgerens bevissthet. Tilbake står en 100 meter lang rivningstruet bruddstensmur, og en 8 minutters film som viser den gamle institusjonen før og under sanering. Et verdifullt stykke sosialhistorie forsvant fra byens ansikt, inntil Oslo Veivesen "gjenoppdaget" kirkegården en maidag 1989.

Noter

1. Vedrørende tukthusvesnets forutsetninger viser jeg til Vegard Ellingsens artikkel i St. Hallvard nr.1, 1986.

2. Med hensyn tukthusets finansiering, arbeidsdrift og bygningshistorie henviser jeg til tidligere artikkel av Arno Berg i St. Hallvard 1937.

Litteratur:

Holst,F. 1823. Betragtninger over De nyere Britiske Fængsler, især med Hensyn til Nødvedigheten af en Forbedring i Fangepleien i Norge. Jacob Lehman, Christiania 1823.

Dunker,C.B. 1909. Gamle Dage, Erindringer og tidsbilleder. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, Kristiania og Kjøbenhavn.

Ellingsen,V. 1986. Kristiania tukthus gjennom 200 år. St. Hallvard nr. 1, s. 20 - 27. Oslo.

Grieg, S. 1958. Fra oppstadvev til automatstol. Volund, s. 36 - Oslo.

Hoffmann,M 1943. Rokk og spinning i tukt -og manufakturhusene. By og Bygd, s. 9 - 25. Norsk Folkemuseum, Oslo.

Daae,A 1908. Tugthuset og Arbejdshuse i Kristiania 1733 - 1814. Særtrykk av Nordisk tidsskrift for fængselsvesen. s. 110 - 172. Kjøbenhavn.

Berg,A 1937. Tugthuset. St. Hallvard nr. , s. 49 - 87. Oslo.

Andersson,J
Strand,G.V. 1989. Rapport fra Arkeologisk utgravning av Christiania Tugthus Kirkegård 21.08. - 11.08. 1989. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Sellevold,B.J. 1989. Rapport nr.1 om Universitetets Oldsaksamlings arkeologiske virksomhet i forbindelse med arbeidene på Henrik Ibsen-ringen i Henrik Ibsens gate, høsten 1989. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Collett,A 1903. Fængsler og Straffe i det gamle Christiania. Chr. Shibsteds Bogtrykkeri, Kristiania

1841. Beretning om Beskaffenheden af Norges Strafanstalter og Fangepleie samt Betænkning og indstilling om en Reform i begge, efter fremmede Staters Mønster. Christiania.

Sprauten,K 1986. For onde Børn, Drukkenbolte og løsaktige Quindfolk - Christiania Tukthus omkring 1800. Byminner nr. . Oslo.

Næss J.R.
Sellevold B.J. 1989. Graver fra historisk tid: vitenskapelig kilde og forvaltningsproblem. Med spesiell vekt på "kristne graver" fra middelalder.

Litteratur:

Holst,F. 1823. Betragtninger over De nyere Britiske Fængsler, især med Hensyn til Nødvedigheten af en Forbedring i Fangepleien i Norge. Jacob Lehman, Christiania 1823.

Dunker,C.B. 1909. Gamle Dage, Erindringer og tidsbilleder. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, Kristiania og Kjøbenhavn.

Ellingsen,V. 1986. Kristiania tukthus gjennom 200 år. St. Hallvard nr. 1, s. 20 - 27. Oslo.

Grieg, S. 1958. Fra oppstadvev til automatstol. Volund, s. 36 - Oslo.

Hoffmann,M 1943. Rokk og spinning i tukt -og manufakturhusene. By og Bygd, s. 9 - 25. Norsk Folkemuseum, Oslo.

Daae,A 1908. Tugthuset og Arbejdshuse i Kristiania 1733 - 1814. Særtrykk av Nordisk tidsskrift for fængselsvesen. s. 110 - 172. Kjøbenhavn.

Berg,A 1937. Tugthuset. St. Hallvard nr. , s. 49 - 87. Oslo.